ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1870—1900 ԹԹ.

1. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի վերջին տասնամյակներին Հայաստանը թևակոխեց արդյունաբերական կապիտալիզմի ժամանակաշրջանը։ Երկրի տնտեսության բնագավառում կատարվող տեղաշարժերը լուրջ փոփոխություններ առաջացրին նրա հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Ձևավորվեց բանվոր դասակարգը, որը քայլելով ռուսական պրոլետարիատին համընթաց, համալրեց ինքնակալության դեմ պայքարողների շարքերը։ Կապիտալիզմի ժամանակաշրջանում ծավալվեցին հայ ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնք սուր ծայրով ուղղված էին ֆեոդալական բռնություններին ու կապիտալիստական-գաղութային հարստահարություններին դեմ։ Ներքաշվելով կապիտալիստական հարաբերությունների հորձանուտի մեջ, հայ ժողովուրդն ավելի մոտիկից շփվեց մարդկության համաշխարհային հոգևոր գանձերին և հնարավորություն ստացավ անհամեմատ հարստացնելու իր ազգային մշակույթը։ Վ. Ի. Լենինը ցույց է տալիս, որ «կապիտալիստական «հեղաբեկման» մի քանի տասնամյակներն... ավելի շատ բան արին, քան նախընթաց պատմության ամբողջ դարերը»[1]։

Վարչական բաժանումը: *XIX դ. 70-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանը մտնում էր Ռուսական կայսրության կազմի մեջ, իսկ Արևմտյան Հայաստանը շարունակում էր մնալ Թուրքական տիրապետության տակ։ Ցարական կառավարությունը Ռուսաստանի ազգային շրջաններում հաստատել էր այնպիսի վարչական բաժանում ու կառավարում, որոնք հեշտացնում էին տեղական ժողովուրդների սոցիալական հարստահարումը և խոչընդոտում նրանց ազգային-ազատագրական շարժումների ծավալմանը։*

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքով Անդրկովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիսավետպոլի և Բաքվի։ Թիֆլիսի ու Բաքվի նահանգները բաժանվեցին վեցական, իսկ Երևանի, Ելիսավետպոլի և Քութայիսի նահանգները՝ հինգական գավառների։ Գավառների սահմանագծման հիմքում դրվեց այն սկզբունքը, որ նրանցից ոչ մեկն իր տարածությամբ չգերազանցի 6500 քառ. վերստից, իսկ բնակչությամբ՝ 10000 անտեսությունից կամ 80.000 մարդուց[2]։

---

1 Վ. Ի. Լենին, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, էջ 383։*

2 *Տե՛ս* «Отчет по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862—6 декабря 1872 гг.», Тифлис, 1873, стр. 49—50.

Արևելյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասը մտավ Երևանի, իսկ մնացած շրջանները՝ Ելիսավետպոլի ու Թիֆլիսի նահանգների մեջ։ 1874 թ. Երևանի նահանգը բաժանվեց յոթ գավառների՝ Երևանի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի, Սուրմալուի և Շարուր-Դարալագյազի, իսկ 1878 թ. Ռուսաստանին միացված հայկական հողերից ստեղծված Կարսի մարզը՝ չորս շրջանների (օկրուգների)՝ Կարսի, Կաղզվանի, Օլթիի և Արդահանի[3]։ 1888 թ. Անդրկովկասի բոլոր գավառները բաժանվեցին տեղամասերի (ուչաստկաների), որոնց կառավարման համար նշանակվեցին պետեր (պրիստավներ)։

Երևանի ընդհանուր տեսարանը

1862—1882 թվականներին Կովկասյան երկրամասը կառավարում էր փոխարքան՝ ցարի եղբայր մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչ Ռոմանովը, որի իշխանության տակ գործում էին նրա գլխավոր վարչությունը, Թիֆլիսի դատական և արքունական պալատները։ 1882 թ. վերացվեց փոխարքայությունը և ստեղծվեց Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխավոր կառավարչապետությունը։ Կառավարչապետի պաշտոնում սկզբում նշանակվեց իշխան Ա. Մ. Դոնդուկով-Կորսակովը (1882—1890), ապա՝ Ս. Ա. Շերեմետևը (1890—1896), այնուհետև՝ իշխան Գ. Ս. Գոլիցինը (1897—1904)։

Անդրկովկասի նահանգները և մարզերը կառավարում էին նահանգապետերը, որոնք թե՛ քաղաքացիական գլխավոր կառավարիչներ էին և թե՛ զինվո-

[3] Տե՛ս «Всеподданнейший отчет о состоянии Карской области за 1887 г.», Карс, 1889, стр. 1.

բական հրամանատարներ։ Գավառները ղեկավարում էին ցարական աստիճանավորներից նշանակված գավառապետերը, իսկ տեղամասերը՝ տեղամասային պրիստավները։ 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքով վերացվեցին տեղամասերը, հետևաբար և պրիստավի պաշտոնը։ Նրանց փոխարեն նշանակվեցին գավառապետի մեկ կամ երկու օգնականներ, որոնք կատարում էին ոստիկանական պարտականություններ։ Երկրամասի այն շրջաններում, ուր բնակչությունն աչքի էր ընկնում «անհանգիստ» վարքով, համաձայն 1867 թ. օրենքի, նշանակվեցին առանձին ոստիկանական պրիստավներ։ Արևելյան Հայաստանում այդպիսի շրջաններ համարվեցին Շիրակն ու Լոռին, իսկ սահմանամերձ Օրդուբադը դրվեց ոստիկանական հսկողության տակ։ Քոչվոր քրդերին հսկելու համար 1868 թ. նոյեմբերի 15-ին հաստատվեց նաև երկու պրիստավություն, մեկը՝ Երևանի, մյուսը Էջմիածնի գավառներում[4]։ Կարսի մարզի շրջանները ղեկավարում էին շրջանների պետերը, իսկ տեղամասերը՝ տեղամասային պրիստավները։ Ամեն մի օկրուգային պետ ուներ իր տեղակալը, գործերի կառավարիչը և այլ ենթակա աստիճանավորներ։

Տեղական ժողովրդի ներկայացուցիչներից շատ քչերին էր հաջողվում պաշտոններ գրավել պետական ապարատում։ Արհամարհված էր նաև բնիկների լեզուն։ Գործավարությունը տարվում էր միայն ռուսերեն։ Եթե 70-ական թվականներին կային որոշ թվով հայ կամ այլազգի պաշտոնյաներ, ապա 80-ական թվականների սկզբից նրանց թիվը խիստ նվազում է։

Ցարական պաշտոնեության ամենաստորին աստիճանին կանգնած էր գյուղական տանուտերը (ստարշինան)՝ իր օգնականներով, որոնք «ընտրվում» էին երկու-երեք տարին մեկ՝ գյուղի ընդհանուր ժողովում։ Տանուտեր կարող էր ընտրվել նա, ով ստանում էր ձայների մեծամասնությունը և ուներ 25-ից ոչ պակաս տարիք։ Սակայն վերադաս պաշտոնյաները՝ նահանգապետերն ու գավառապետերը, չարաշահելով տանուտերի հաստատման իրենց տրված իրավունքները, հաճախ մերժում էին համայնքների թեկնածուներին և առաջադրում իրենց ցանկացածներին։ Տանուտերերն ազատվում էին պետական հարկերից ու պարհակներից, վարձատրվում էին գյուղի հաշվին։ Աշխատավարձի չափը որոշում էր գյուղի ընդհանուր ժողովը[5]։

Արևելյան Հայաստանի քաղաքները կառավարում էին տեղական ոստիկանական վարչությունները, որոնք կազմված էին ոստիկանապետից, թաղամասային պետերից (կամ կատարածուներից), սրանց օգնականներից, գրագրից և այլն։ Ոստիկանապետը նշանակվում էր նահանգապետի, իսկ թաղամասերի պետերը՝ ոստիկանապետի կողմից՝ նահանգապետի համաձայնությամբ։

XIX դարի վերջին տասնամյակներում թուրքական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը թեպետ մի քանի անգամ փոխեց, բայց միշտ էլ առաջնորդվում էր այն սկզբունքով, որ հայերը ոչ մի

---

4 Տե՛ս «Отчет по главному управлению наместника кавказского...», стр. 68.

5 Տե՛ս С. А. Егиазаров, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. I, Казань, 1889, стр. 100—101.

ՀՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

տեղ մեծամասնություն չկազմեն։ 1860-ական թվականների վերջերին Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը բաժանված էր Կարինի (Էրզրումի) նահանգի (վիլայեթի), իսկ որոշ շրջանները՝ Դիարբեքիրի (Տիգրանակերտի) ու Սեբաստիայի (Սվազի) նահանգների։ Նահանգները բաժանված էին գավառների (սանջակների), գավառները՝ գավառակների (կազաների), իսկ վերջինները՝ նահիեների։ Կարինի նահանգը տրոհված էր յոթ գավառի՝ Կարինի, Զեյթի, Կարսի, Բայազետի, Վանի, Մուշի և Երզնկայի[6]։ 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, Կարինի վիլայեթը բաժանվեց չորս նահանգի՝ Կարինի, Վանի, Հեքյարիի ու Մուշի։ 1879 թ. ստեղծվեցին Դերսիմի ու Խարբերդի կամ Մամուրեթ-ուլ-Ազիզի նահանգները։ 1880 թ. Դերսիմը միացվեց Խարբերդի նահանգին, իսկ Հեքյարին՝ Վանի նահանգին[7]։ 1886 թ. Արևմտյան Հայաստանը բաժանվեց Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Դերսիմի, Բիթլիսի (Բաղեշ), Վանի, Հեքյարիի ու Սվազի, իսկ 1895 թ.՝ Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի, Սվազի ու Էրզրումի նահանգների[8]։ Այսպիսով, XIX դարի 90-ական թվականների վերջին, Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում. Վանի նահանգը բաժանված էր երկու գավառի (Վանի և Հեքյարիի), Բիթլիսի նահանգը՝ չորս (Բիթլիսի, Գենջի, Մուշի և Սղերդի), Դիարբեքիրի նահանգը՝ երեք (Դիարբեքիրի, Արղնի-Մադենի և Մարդինի), Էրզրումի նահանգը՝ երեք (Էրզրումի, Բայազետի և Երզնկայի), Խարբերդի նահանգը՝ երեք (Խարբերդի, Դերսիմի և Մալաթիայի կամ Մելիտինեի), իսկ Սվազի նահանգը՝ չորս գավառի (Սվազի, Ամասիայի, Կարահիսարի կամ Կարահիսար-Շարքի և Թոքատի կամ Եվդոկիայի)։ Այդ վեց նահանգներն ընդգրկում էին 270200 քառ. կմ տարածություն[9]։ Ինչ վերաբերում է պատմական Կիլիկիային, ապա XIX դ. վերջին այն բաժանված էր Ադանայի ու Հալեպի նահանգների։

Թուրքիայում 1870 թ. օրենքով նահանգը կառավարում էր կուսակալը (վալին), գավառը՝ գավառապետը (մութասարիֆը), գավառակը՝ գավառակապետը (կայմակամը), գյուղախումբը՝ գյուղախմբի պետը (մյուդիրը), իսկ գյուղը՝ տանուտերը (մուխթարը, ռեսը)։ Այդ պաշտոնյաները հաստատվում էին սուլթանի, մեծ վեզիրի կամ ներքին գործերի մինիստրի կողմից։ Տանուտերը ընտրվում էր համագյուղացիների ժողովում, բայց իրականում նշանակվում էր մյուդիրի և այլ վերադաս պաշտոնյաների կողմից։ Նահանգներում, գավառներում և գավառակներում համապատասխան զինվորական

---

6 Տե՛ս Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվ (այսուհետև ՌԱՔԱ), ֆ. «Գլխավոր արխիվ», 1874, գ. 1086, թ. 22—23։ *Я. Д. Малама*, Описание Эрзерумского вилайета, СПб., 1874, стр. 3; *А. Убичини*, Современное состояние Оттоманской империи, СПб., 1877, стр 34, 83.

7 Տե՛ս ՍՍՀՄ Կենտրոնական պետական ռազմա-պատմական արխիվ (այսուհետև ԿՊՌՊԱ) ֆ. 1300, ց. 23, գ. 14, էջ 25, 38—39։ Հայկ. ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ), «Քաղվածքների ֆոնդ», գ. 39, թ. 2—3։

8 Տե՛ս *А. Н. Гиппиус*, Статистические таблицы вилайетов Турецкой империи ближайших Закавказью, Тифлис, 1889, стр. 11—14; «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона», СПб., 1902, т. 34, стр. 231.

9 Տե՛ս «Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկչյան հիվանդանոցի հայոց 1903 թ.», Կ. Պոլիս, էջ 187, 190։

իշխանության ներքո գործում էին վարչական խորհուրդներ, որոնք բաղկացած էին չորսական անդամից՝ երկուսը՝ մահմեդական, երկուսը՝ քրիստոնյա։ Դրանք ընտրվում էին բնակչության կողմից, հարուստ և ազդեցիկ մարդկանցից։ Քոչվոր քրդերին կառավարում էին գավառապետի իրավունքներով օժտված նրանց ցեղապետերը։ Ինչ վերաբերում է քաղաքներին, ապա դրանք բաժանվում էին թաղերի (մահալների), որոնց կառավարում էին առանձին պաշտոնյաներ[10]։

1877 թ. օրենքի համաձայն գյուղախմբի պետի հաստատման իրավունքը տրվում էր կուսակալին։ Եթե 1867 թ. օրենքով գյուղախմբեր կազմվում էին միայն ընդարձակ գավառակներում, ապա 1877 թ. օրենքով՝ բոլոր գավառակներում։ Ընդ որում, գյուղախմբից յուրաքանչյուրը պետք է ունենար առնվազն 200 տնտեսություն։ 1880 թ. օրենքով գյուղախմբի պետի պաշտոնը դառնում է ընտրովի։ Նա պետք է ընտրվեր գյուղախմբում գերակշռող, իսկ տեղակալը՝ քանակով երկրորդ մեծությունն ունեցող ազգության ներկայացուցիչներից։

Կառավարության կողմից լայն իրավունքներ էր տրված կուսակալին։ 1868 թ. նա ստանում է նույն մուշիրի զինվորական տիտղոսը, որով ավելի են ընդարձակվում նրա զինվորական և քաղաքացիական իրավասությունները։ Որոշակի իրավունքներ ունեին նաև գավառապետերն ու գավառակապետերը։

Սուլթանական կառավարությունը, վարելով շովինիստական քաղաքականություն, բոլոր պաշտոնները տալիս էր մահմեդականներին և դրանով ոտնակոխ անում դեռևս Թանզիմաթի տարիներին ժողովուրդների հավասարության մասին հանդիսավոր ազդարարած խոստումները։ Պաշտոնները սովորաբար տրվում էին կաշառքով և հաճախ աճուրդի առարկա դառնում։ Գեներալ-նահանգապետերից մինչև ստորին տանուտերի պաշտոններում նշանակվում էին ոչ թե ըստ արժանիքի, այլ կաշառատվությամբ,— գրել է անգլիական պառլամենտի անդամ Կառլայլ Մակ Կոանը։ Շատ անգամ պաշտոնի հավակնորդը պարտք էր վերցնում որևէ դրամատիրոջից, կաշառում բարձրաստիճանավորներին, իսկ նշանակվելուց հետո անխնա կողոպտում բնակիչներին[11]։

Սուլթանական վարչական ապարատը գերագույն չարիք էր աշխատավորության և հատկապես քրիստոնյա բնակչության համար։ Թուրքական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանի վարչական բաժանումն անցկացնելիս ոչ միայն անտեսում էր տեղական ժողովուրդների ազգային առանձնահատկությունները, այլև, ղեկավարվելով քաղաքական նպատակներով, արգելում էր գործածել Հայաստան անունը։

Ազգաբնակչությունը: Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացումից հետո թեպետ սկսվել էր հայերի ազգային համախմբումը, սակայն նրանք

---

10 Արևմտյան Հայաստանի վարչական կառավարման մասին մանրամասն տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Գլխավոր արխիվ», 1874, գ. 1086, թ. 22—23։ Տե՛ս Л. М. Пржевальский, Вилайет Эрзерум, Тифлис, 1904, стр. 11—28.

11 Տե՛ս Карлайль, Мак Коан, Наш новый протекторат. Описание географических, этнографических и экономических свойств Турецкой Азии, М., 1884, стр. 172.

դեռևս ցրված էին աշխարհով մեկ[12]։ 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով Ռուսաստանում հայերը հաշվվում էին 1.173.096 մարդ, որից 441.000-ը բնակվում էր Երևանի նահանգում, 292.188-ը՝ Ելիսավետպոլի, 196.189-ը՝ Թիֆլիսի, 52233-ը՝ Բաքվի նահանգներում, 73.406-ը՝ Կարսի մարզում, 24.043-ը՝ Քութայիսի նահանգում ու Բաթումի մարզում։ Մնացած հայերը ապրում էին կայսրության այլ շրջաններում. 6282-ը՝ Սևծովյան նահանգում, 4862-ը՝ Միջին Ասիայում, 2080-ը՝ Բեսարաբիայում, 1604-ը՝ Մոսկվայում, 753-ը՝ Պետերբուրգում և այլն[13]։ Այսպիսով, արևելահայության մոտ 60 տոկոսը ապրում էր Արևելյան Հայաստանում, այսինքն Երևանի նահանգում, Կարսի մարզում, Զանգեզուրի, Շուշիի, Ղազախի գավառներում և Լոռու գավառամասում։

XIX դարի վերջին քառորդում, Ռուսաստանի բարերար ազդեցության պայմաններում, արևելահայերի քանակը շարունակում էր աճել։ 1873 թ. Երևանի նահանգում հաշվվում էր 292.978, իսկ 1897 թ.՝ 441.000 հայ։ Կարսի մարզում 1879 թ. կար 19.446 հայ, իսկ 1897 թ.՝ նրանց թիվը հասավ 73.406-ի[14]։ Արևելյան Հայաստանում հայերից բացի բնակվում էին նաև ռուսներ, ադրբեջանցիներ, քրդեր և այլ ազգեր, որոնց թվաքանակը նշված ժամանակաշրջանում նույնպես աճում էր։ Արևելյան Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչությունը 1873—1897 թթ. 969.518-ից հասավ 1508926 մարդու[15]։ Միաժամանակ աճում էր բնակչության խտությունը։ Եթե 1873 թ. Երևանի նահանգում մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա բնակվում էր միջին հաշվով 22,4, ապա 1897 թ.՝ 29,0 մարդ[16]։ Ուշագրավ է, որ Արևելյան Հայաստանում բնակչությունն ավելի խիտ էր, քան հարևան երկրներում։ 1897 թ. Երևանի նահանգում 1 քառ. կմ-ի վրա բնակվում էր 29,0 մարդ, իսկ Թիֆլիսի նահանգում՝ 23,2, Բաքվի նահանգում՝ 20,7, Ելիսավետպոլի նահանգում՝ 19,2 և այլն[17]։

Կապիտալիզմի զարգացման հետևանքով Արևելյան Հայաստանում տեղի էր ունենում բնակչության հոսք գյուղից քաղաք։ 1886—1897 թթ. Երևանի նահանգում քաղաքային բնակչությունն աճեց 44,7 տոկոսով, գյուղականը՝ 17,7 տոկոսով, իսկ ամբողջ բնակչությունը՝ 20 տոկոսով։ 1897 թ. Երևանում

---

12 Բելգիացի իրավագետ Ռոլեն Ժեքմենի տվյալներով 1877—87 թթ. ամբողջ աշխարհում հաշվվում էր շուրջ 5.000.000 հայ որից 3.000.000-ը բնակվում էր Թուրքիայում, 1.807.907-ը՝ Ռուսաստանում, 200.000—225.000-ը՝ Պարսկաստանում, 46.000-ը՝ Հնդկաստանում, Ճավայում ու Չինաստանում, 30.000-ը՝ Ավստրո-Հունգարիայում, 97.000-ը՝ Եվրոպայի, Ամերիկայի ու Աֆրիկայի զանազան երկրներում։ Տե՛ս «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году», М., 1896, стр. 9—11.

13 Տե՛ս «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.», под ред. Н. А. Тройницкого; «Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г.», т. II, СПб., 1905, стр. XV—XVI.

14 Տե՛ս «Сборник сведений о Кавказе», т. V, Тифлис, 1879, т. VII, Тифлис, 1880, стр. LXV; «Первая всеобщая перепись...», т. II, стр. XV—XVI.

15 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1878 г.», Тифлис, 1877, стр. 326; «Коммерческая деятельность Тифлисско-Карсско-Эриванской железной дороги», стр. 392; «Первая всеобщая перепись...», т. II, стр. 55, LXIII, Елисаветпольская губерния, стр. 1—2.

16 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1878 г.», стр. 326; «Кавказский календарь на 1901 г.», стр. 43.

17 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1901 г.», отд. III, стр. 30—43.

ապրում էր 29.033, Ալեքսանդրապոլում՝ 32.018, Նոր Բայազետում՝ 8507 մարդ[18]։ Արևելյան Հայաստանի քաղաքային բնակչությունն այդ թվականին կազմում էր նրա ամբողջ բնակչության շուրջ 10 տոկոսը։ Դա նշանակում է, որ Արևելյան Հայաստանում արդյունաբերությունը թույլ էր զարգացած։ Անդրկովկասում դեռևս 1886 թ. քաղաքային բնակչությունը կազմում էր 11 տոկոսը, իսկ Եվրոպական Ռուսաստանում՝ 12 տոկոսը[19]։

Սիփան սարը Կտուց կղզուց

Արևելյան Հայաստանի քաղաքներում հայերը կազմում էին բնակչության հարաբերական մեծամասնություն։ 1897 թ. տվյալներով Երևանի նահանգի քաղաքներում ապրում էր 92.323 մարդ, որից 53.976-ը հայեր։ Այդ թվականին Կարսի մարզի քաղաքներում բնակվում էր 37.838 մարդ, որից 16.529-ը հայեր[20]։ Հայերը հարաբերական մեծամասնություն էին կազմում նաև Կովկասի մի շարք քաղաքներում։ 1897 թ. Կովկասում հաշվվում էր 1.118.094 հայ, որից 238.869-ը բնակվում էր քաղաքներում, 1.509.785 ադրբեջանցի, որից 177. 866-ը՝ քաղաքներում և 1.350.275 վրացի (վրացիներ, իմերներ, մենգրելներ, սվաններ), որից 125.791-ը՝ քաղաքներում[21]։ Այլ կերպ ասած, Կովկասի

---

18 Տե՛ս «Сборник статистических сведений по Закавказскому краю», ч. I, Тифлис, 1902, стр. 19.

19 Տե՛ս «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. IV, Тифлис, 1888, стр. 421.

20 Տե՛ս «Первая всеобщая перепись...», т. I, стр. 264—267.

21 Տե՛ս «Первая всеобщая перепись...», т. II, стр. 2—19.

քաղաքներում բնակվում էր հայերի 21,4 տոկոսը, ադրբեջանցիների՝ 11,8 և վրացիների 9,2 տոկոսը։ Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերը ավելի շատ էին ներքաշված կապիտալիստական հարաբերությունների ոլորտը, քան կովկասյան այլ ժողովուրդներ[22]։

Հայ ազգաբնակչությունն աստիճանաբար դուրս էր գալիս հետամնացությունից և սերտորեն առնչվում ժամանակի առաջավոր մշակույթին։ Արդեն 1897 թ. Երևանի նահանգում քաղաքաբնակ հայերի 27,2%-ը գրագետ էր։ Սակայն գյուղերում գրագիտության տոկոսը դեռևս ցածր էր։ Այդ նույն ժամանակաշրջանում Երևանի նահանգում գրագետ էր գյուղական բնակչության ոսոկ 6,4%-ը[23]։

1876 թ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով Օսմանյան կայսրության մեջ հաշվվում էր մոտ երեք միլիոն հայ, որից 400.000-ը բնակվում էր Կոստանդնուպոլսում և Բալկաններում, 600.000-ը՝ Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում, 670.000-ը՝ Փոքր Հայքում և Կեսարիայի շրջանում, իսկ 1.330000-ը՝ Մեծ Հայքում[24]։ Այսպիսով, հայերի մեծամասնությունը ապրում էր Փոքր և Մեծ Հայքում. Հետագա տարիներին Թուրքական կառավարության վարած հայաջինջ քաղաքականության հետևանքով հայերի թիվը նվազեց։ Միայն 90-ական թվականներին բնաջնջվեց շուրջ 300.000 հայ։ Արևմտահայերի մի մասն էլ հարկադրված եղավ դավանափոխվել[25] կամ բռնել արտագաղթի ճամփան։ Այդուհանդերձ XIX դարի վերջին Արևմտյան Հայաստանում հայերը շարունակում էին կազմել հարաբերական, իսկ առանձին շրջաններում՝ բացարձակ մեծամասնություն։ Այդ տեսակետից կարելի է հիշատակել Վանի (74%), Բուլանըխի (67%), Մոկսի (63%), Արճեշի (64%), Ադլջևազի (60%), Մուշի (62%) շրջանները և այլն[26]։

Արևմտյան Հայաստանում հայերից բացի ապրում էին նաև քրդեր, Թուրքեր, ասորիներ, հույներ, պարսիկներ, հրեաներ, չեչեններ, չերքեզներ և այլ

---

22 Տե՛ս «Сборник сведений о Кавказе», т. VI, Тифлис, 1880, стр. 94.

23 Տե՛ս «Первая всеобщая перепись...», т. LXXI, Эриванская губерния, стр. 1.

24 Տե՛ս «Ծրագիր կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի», Կ. Պոլիս, 1878, էջ 30։

25 Բելգիացի իրավագետ Ռոլեն Ժեքմենը 80-ական թվականների կեսերին գրում էր. «Հայաստանում ապրող մահմեդականների մի մասը հայկական ծագում ունի։ Շատ տեղերում նրանք տակավին պահում են իրենց ազգի լեզուն, բարքերն ու սովորությունները, հաճախ կարելի է հանդիպել այնպիսիների որոնք դեռ կրում են իրենց հայրերի կամ նախնիների անունները» (М. Г. Ролен-Жекмен, Армения, армяне и трактаты, перевод с французу. М., 1896, стр. 10). Արևմտահայության որոշ զանգվածներ էլ եվրոպական միսիոներական կազմակերպությունների ջանքերով հարեցին կաթոլիկ ու բողոքական ուղղություններին։ Նրանք հայերին հավատացնում էին, որ ընդունելով քրիստոնեության այդ դավանանքները, կազատվեն Թուրքական ճնշումներից ու հալածանքներից։ Իրականում միսիոներները ձգտում էին Արևելքում ստեղծել եվրոպական կապիտալիզմի քաղաքական ներթափանցման հենարաններ։ Բայց, չնայած նրանց ջանքերին, կաթոլիկներ ու բողոքականներ դարձավ արևմտահայության ոսոկ աննշան մասը։ Դարավերջին ամբողջ Թուրքիայում հաշվվում էր 83.000 կաթոլիկ ու 41.550 բողոքական հայ (տե՛ս Սանակ-Մեսրոպ, Հայուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս 1913, էջ 42), որոնք միասին չէին կազմում արևմտահայության նույնիսկ 5 տոկոսը։ Ուշագրավ է, որ Ռուսաստանում 1897 թ. հաշվվում էր 38840 հայ կաթոլիկ («Первая всеобщая перепись...», т. I, стр. 1248), որոնց ճնշող մեծամասնությունը տարբեր ժամանակներում ներգաղթել էր Թուրքիայից։

26 Տե՛ս «Записка Кавказского отдела императорского русского географического общества», кн. XVIII, Тифлис, 1896, стр. 18—19 (Приложение).

ժողովուրդներ։ Հայերից հետո մեծամասնություն էին կազմում քրդերը, ապա թուրքերը, իսկ ասորիները, չերքեզները, չեչենները և մյուսները փոքրաթիվ էին։ Սուլթանական կառավարության վարած շովինիստական քաղաքականության հետևանքով դարավերջին քրիստոնյաների (հայեր, ասորիներ) թիվը նվազում էր, իսկ մահմեդականներինը (քրդեր, թուրքեր, չերքեզներ և այլն)՝ աճում։

Քրդերը բնակվում էին հիմնականում Վանի, Բիթլիսի ու Դիարբեքիրի նահանգներում և զբաղվում երկրագործությամբ ու խաշնարածությամբ։ Երկրագործ քրդերը կոչվում էին ռայաներ (հոտ, ստրուկ), իսկ խաշնարած կամ կիսաքոչվոր ու քոչվոր քրդերը՝ աշիրեթներ։ Նրանց համայնքներն ու ցեղերը կոչվում էին իրենց առաջնորդների կամ բնակավայրերի անուններով։

Թուրքերն ապրում էին գլխավորապես Սվազի, Կարինի ու Խարբերդի նահանգներում, բայց որոշ չափով թափանցել էին նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջանները։ Դարավերջին Վանի կուսակալությունում նրանք կազմում էին բնակչության 12,5 տոկոսը և ապրում էին գերաղանցապես քաղաքներում։ Երկրի մի շարք շրջաններում թուրք գյուղացիները ցրված էին հայաբնակ վայրերում։ Բիթլիսում, Մուշում և այլ քաղաքներում քրդական ցեղային որոշ զանգվածներ (զաբիլաթներ), կառավարության կողմից արտոնություններ ստանալով, թուրքացել էին։

Ասորիները բնակվում էին Վանի կուսակալությունում, գլխավորապես Հեքյարիի գավառի Ջուլամերկի, Տիարի, Բեյթ-ալ-Շնյուբարի, Բաշկալեի շրջաններում, ինչպես նաև Դիարբեքիրի կուսակալության լեռնային վայրերում։ Նրանք հաշվվում էին 70.000—100.000 մարդ և զբաղվում էին երկրագործությամբ ու անասնապահությամբ։ Երկրագործները (ռայաներ) բնակվում էին երկրի դաշտային, իսկ անասնապահները (աշիրեթներ)՝ լեռնային շրջաններում։ Նրանց հոգևոր ու աշխարհիկ ղեկավարը մարշիմոնն էր, որ նստում էր Ջուլամերկի Կոճանիս գյուղում և իր տրամադրության տակ ուներ ռազմական ղգայի ուժեր։

Չեչեններն ու չերքեզները Արևմտյան Հայաստանում երևացին Ղրիմի պատերազմից հետո։ Նրանք ապրում էին կամ առանձին շրջաններում, կամ հայաբնակ վայրերում։ 1871 թ. Սեբաստիայի նահանգում կար 220, Կարինի նահանգում՝ 115, Դիարբեքիրի նահանգում՝ 70 ընտանիք չեչեն[27]։ Չերքեզները դարավերջին հաշվվում էին Դիարբեքիրի նահանգում՝ 10.000 և Վանի նահանգում՝ 500 մարդ[28]։ Հավատալով թուրքական կառավարության խոստումներին, նրանք թողնում էին Հյուսիսային Կովկասը ու Դաղստանը և արտագաղթում Թուրքիա։ Սուլթանական կառավարությունը լեռնականներին որոշ արտոնություններ էր տալիս հայերի հաշվին և աշխատում այդ կերպ ավելի սրել ազգամիջյան հակասությունները։ Լեռնականները Թուրքիայում ընկնելով ավելի ծանր վիճակի մեջ, ձգտում էին ետ վերադառնալ Ռուսաստան։ Նրանցից շատերը փախչում էին Թուրքիայից և խնդրում «կամ Սիբիր, կամ մահ, մենք համաձայն ենք, միայն թե չվերադառնանք Թուրքիա»[29]։

---

27 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Գլխավոր արխիվ», V-Ա₂, գ. 1081, թ. 29։

28 Տե՛ս «Ազատամարտ», 1909, № 67։

29 ՌԱՔԱ, ֆ. «Գլխավոր արխիվ», V-Ա₂, գ. 1081, թ. 31։

Հրեաները բնակվում էին Վանի նահանգում, հատկապես Աղբակ գավառում, հույները՝ Խարբերդի ու Կարինի նահանգներում, իսկ պարսիկները ցրված էին երկրով մեկ։ Դրանք կազմում էին երկրի ազգաբնակչության աննշան տոկոսը։

Բնակչության խտությամբ աչքի էին ընկնում Խարբերդի ու Բիթլիսի նահանգները, ուր 1900 թ. մեկ քառ. կմ-ի վրա համապատասխանաբար ապրում էր 17,1 և 14,7 մարդ, մնացած նահանգները համեմատաբար սակավամարդ էին (Կարինի նահանգում մեկ քառ. կմ-ի վրա բնակվում էր 13,0, Դիարբեքիրի նահանգում՝ 12,6, Սեբաստիայի նահանգում՝ 10,7 և Վանի նահանգում՝ 10,0 մարդ[30])։

Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունն ապրում էր գյուղում և միայն փոքր մասը (մոտ 10 տոկոսը)՝ քաղաքում։ XIX դարի վերջին, սուլթանական կառավարության հայահալած քաղաքականության հետևանքով, հայերի թիվը նվազում է Արևմտյան Հայաստանի ոչ միայն գյուղերում, այլև քաղաքներում։ Արդեն 80—90-ական թվականներին երկրի մի շարք քաղաքներում թուրքերը մեծամասնություն էին կազմում։ Այսպես, 1893 թ. Կարինում ապրում էր 40.000 մարդ, որից հայեր էին 10.500-ը, Բիթլիսում՝ 30.000, որից հայեր էին 10.000-ը, Մուշում 1883 թ. կար 2500 տնտեսություն, որից հայկական էին 1000-ը և այլն։ Սակայն այլ քաղաքներում հայերը մեծամասնություն էին կազմում։ 1893 թ. Վանում հաշվվում էր 30.000 մարդ, որից հայեր էին 20.000-ը[31]։ Հայերը զբաղվում էին առևտրով ու արդյունաբերությամբ, իսկ թուրքերը՝ պետական պաշտոնավարությամբ, զինվորական ծառայությամբ, կապալառուությամբ ու վաշխառուությամբ, բանջարաբուծությամբ և որոշ չափով արհեստներով ու առևտրով։ Սակայն 90-ական թվականների հայկական ջարդերից հետո կայսրության ինչպես այլ շրջաններում, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում թուրքական բուրժուազիան առևտրի մեջ սկսեց արագորեն արտամղել հայերին և գրավել կարևոր տեղ։ Այդուհանդերձ հայերը Թուրքիայի առևտրական կյանքում տակավին պահում էին իրենց առաջատար դիրքերը։ Նրանց դերը մեծ էր նաև երկրի մշակութային կյանքում։ Ի. Ի. Գոլոբորոդկոն գրում էր, որ Թուրքիայի «քաղաքներում առանց հայերի չի կարող յոլա գնալ տեխնիկայի, գիտության, արվեստի ու արհեստի ոչ մի քիչ թե շատ լուրջ ճյուղ։ Հայերը Ասիական Թուրքիայի ամենակուլտուրական տարրերն են»[32]։

Այսպիսով, Հայաստանի երկու հատվածների հայ ազգաբնակչության կացությունը և զարգացման մակարդակը զգալիորեն տարբեր էին։ Արևելյան Հայաստանում, Ռուսաստանի բարերար ազդեցության պայմաններում, հայերը աճում ու առաջադիմում էին, մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում, սուլթանական կառավարության ազգահալած քաղաքականության հետևանքով, նրանք նվազում ու բնաջնջվում էին։

---

30 Տե՛ս «Ընդարձակ օրացույց ս. Փրկչյան հիվանդանոցի հայոց 1903 թ.», էջ 187—190։

31 Տե՛ս Х. Ф. Б. Линч, Армения, Путевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, стр. 101, 194, 264; Մ. Միրախորյան, Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս Արևելյան Տաճկաստանի, կ. Պոլիս, 1884, մասն Ա, էջ 39։

32 Н. Н. Голобородько, Турция, М., 1912, стр. 221.